

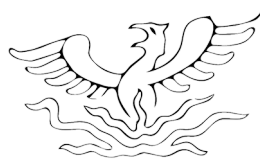
TIDSSKRIFTET FØNIX

Treenigheden genfortalt og gentænkt

*Anmeldelse af Johannes Aakjær Steenbuch,
Lys af Lys. Trinitarisk teologi i tidlig kristendom*

MARIA MUNKHOLT CHRISTENSEN
*Postdoc, videnskabelig medarbejder,
Evangelisch-Theologische Fakultät, Universität Bonn*

FØNIX ÅRG. 2025, 217–225

Dette værk er licenseret under en Creative Commons-licens
CC BY-NC-ND 4.0

www.foenix1976.dk

ISSN 2446-175X

Treenigheden genfortalt og gentænkt

Anmeldelse af Johannes Aakjær Steenbuch,
Lys af Lys. Trinitarisk teologi i tidlig kristendom, Fønix 2025.

Behøver vi oldkirkens spekulationer om Guds treenige væsen i dag? I sin bog *Lys af lys* forudsætter Johannes Aakjær Steenbuch, at svaret er ja. I både forord og efterskrift understreger han, at den oldkirkelige treenighedslære fortsat er relevant og endda efterspurgt. ”Treenigheden opfattes ikke længere som en selvmodsigelse eller som rester af forældet metafysik, men som en udfordring til teologien, der må gentænke traditionen for at kunne tale teologisk i samtiden”, skriver Steenbuch (s. 147). Selvom mange teologer – undertegnede inklusive – deler Steenbuchs vurdering, kunne den selvfølgelighed, hvormed den klassiske treenighedslære her behandles, problematiseres. For kan vi overhovedet tale om metafysik og ontologi, om Guds indre væsen og treenighed, uden samtidig at anerkende, at disse begreber netop ikke er selvfølgelige og (til en vis grad) har ændret betydning over tid? Selvom *Lys af lys* følger en kronologisk struktur og beskriver treenighedslærens tilblivelse, fokuserer Steenbuch mere på dens vedvarende betydning end på dens historiske særpræg.

Steenbuch kunne fra begyndelsen have gjort mere ud af den kontekst, han skriver i, ved at påpege, at Den nikæno-konstantinopolitanske bekendelse – bogens omdrejningspunkt – aldrig har haft en fremtrædende rolle i dansk kirkeliv. Steenbuch nævner ganske vist Grundtvigs modvilje mod filosofisk spekulation samt hans forkærlighed for Den apostolske bekendelse (s. 13). Det er netop Den apostolske bekendelse, der fortsat har en fremtrædende rolle som trosbekendelse i Folkekirken. Den nikæno-konstantinopolitanske bekendelse er den mest økumeniske af de kristne trosbekendelser, idet klassiske protestanter deler den med både ortodokse kristne og katolikker, men den er langt fra universel. Mange kirkesamfund er bekendelsesløse eller benytter helt andre bekendelsesskrifter. At Steen-

buchs bog udkommer i 2025 – jubilæumsåret for Nikæa-konciliet i 325 – giver en ydre forklaring på den aktuelle interesse for den nikænske tradition. Økumeniske og kirkelige organisationer har sat bekendelsen i centrum, ikke blot af historisk interesse, men også som led i en bredere bevægelse mod klassisk dogmatisk forankring. Interessen for den nikænske teologi må forstås på baggrund af en kristenhed, der i stigende grad spaltes mellem det bekendelsesbundne og det frikirkelige. Steenbuchs bog indskriver sig i denne udvikling, idet den genaktualiserer den nikænske teologi. Det sker med en vis selvfølgelighed, som kunne have været reflekteret mere eksplicit og metodisk.

Den lidt indforståede tilgang til treenigheden, som Steenbuch forudsætter, trækker dog ikke ned i helhedsindtrykket af hans bog. Tværtimod har Steenbuch en ligefrem og konstruktiv stil, der ikke er præget af historikerens distance og evindelige forbehold over for emnet. Læseren føres alligevel sikkert gennem de to første økumeniske konciler og de oldkirkelige teologiske diskussioner, der formulerede og bekræftede læren om Guds treenige væsen. Samtidig efterlader bogen læseren med mange opbyggelige teologiske tanker om Gud og kirken som fællesskab; om kærligheden som Guds væsen og om Gud som den, der unddrager sig menneskelige begreber, men alligevel har praktisk betydning *for os*. Alene Steenbuchs betoning af det oldkirkelige ”for os” i teologien – i modsætning til det undertiden dominerende protestantiske ”for mig” – vækker til refleksion over både frelseslære og ekklesiologi.

Indhold og struktur

Steenbuchs lille bog på bare 158 sider gør umiddelbart ikke stort væsen af sig. På forsiden ses en fin naivistisk tegning af en trekantet sol, der peger hen på det trinitariske tema. I forordet oplyses det, at bogen bygger på en række foredrag holdt ved Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter, og man fornemmer hurtigt bogens indførende og pædagogiske sigte. Forordet understreger samtidig, at bogen ikke er en ”upartisk” historisk fremstilling (s. 9). Derimod beskrives metoden som en idehistorisk gennemgang (s. 10). Man kunne også kalde bogen en dogmatisk og aktualiserende rekonstruktion af den oldkirkelige treenighedslære. *Lys af lys* bevæger sig mellem flere genrer og stilarter: den er delvist akademisk i sin tone, men samtidig formidlende og teologisk reflekterende. Den søger ikke at præsentere ny forskning, men at forklare oldkirkens tænkning for nutidige læsere. Steenbuch synes at antage, at vi kun meget betinget kan forstå bekendelsen i dens oprindelige historiske kontekst, men alligevel kan lære

meget af traditionen ved at reflektere over den.¹ Steenbuchs dobbelte ambition – at formidle kompleks teologi i et tilgængeligt sprog – lykkes overordnet set godt. Noteapparatet er dog sparsomt for en udgivelse af denne type.²

Bogens hovedtema – oldkirkens trinitariske teologi – behandles grundigt. Fremstillingen bevæger sig fra de tidligste ikke-bibelske, men kristne skrifter (kapitel 1) over de hellenistisk-kristne overvejelser hos Klemens og Origenes (kapitel 2) til den arianske strid og det nikænske koncil (kapitel 3). I kapitel 3 introduceres den for den nikænske teologi så karakteristiske formulering, at Guds Søn har ”samme væsen” – *homoousios* – som Faderen (det er i øvrigt den samme pointe om Kristi væsen, der udtrykkes med formuleringen ”lys af lys”, som Steenbuch har valgt som titel til sin bog). Herefter beskrives de teologiske udviklinger mellem de to første økumeniske konciler i Nikæa (325) og Konstantinopel (381), hvor netop *homoousios*-begrebet blev diskuteret. I denne afgørende fase for den senere ortodokse position spillede de kappadokiske fædre en central rolle – og det gør de også i Steenbuchs bog. Både kappadokiernes treenighedsteologi (kapitel 4) og frelseslære (kapitel 5) behandles, før den udvidede bekendelse fra Konstantinopel med dens udfoldede udsagn om Helligånden præsenteres (kapitel 6).

Steenbuch pointerer, at frelseslæren forudsætter treenighedslæren. Kun fordi Guds Søn, der blev menneske, også er af samme væsen som Faderen (*homoousios*), kan han frelse mennesket. Steenbuch citerer Athanasius’ berømte formulering: ”[Guds Ord] blev menneskeliggjort, for at vi skulle guddommeliggøres” (s. 100). Det er en udpræget ortodoks frelsesforståelse, som også betegnes *theosis* (guddommeliggørelse). I forlængelse af Thomas F. Torrance fremhæver Steenbuch desuden, at frelsen i den kappadokiske forståelse kan tænkes som kirkens deltagelse i Gud (s. 113-14). Begge tanker om frelsen kan give mening i en folkekirkelig kontekst, selvom der ikke findes tradition for netop disse formuleringer.

Lys af lys fungerer samlet set som en introduktion til Den nikæno-konstantinopolitanske bekendelse – ikke alene til treenighedslæren. Mod slutningen bestemmer bekendelsen bogens struktur, og Steenbuch bevæger sig her ud over det snævre trinitariske tema, når han diskuterer dåb i kapitel 6 og ”den kommende verdens liv” i kapitel 7. For denne læser

¹ Denne delvise historiske resignation kommer direkte til udtryk i kommentaren: ”Den nikænske trosbekendelse kan for moderne ører lyde vældigt poetisk. Hvad de tilstedeværende ved kirkemødet lagde i ordene, er det dog svært at sige noget om.” (s. 48).

² Formelt er der kun meget lidt at kommentere på: Tertullians levealder sættes fejlagtigt lavt til ”ca. 207-220” i parentes på s. 27, og Theodosius bliver til Theodosius på s. 78.

bryder disse afsnit lidt den røde tråd i fremstillingen, men bogen vender dog tilbage til sit trinitariske fokus i afslutningen, ”Efterskrift: Kommaets Jesus og den manglende midte”. At Steenbuch også dvæler ved frelseslære, dåb og eskatologi er ikke uden grund, da han mener, at disse temaer er integreret i treenighedslæren.

Inspiration og stil

Steenbuchs fremstilling bygger især på to engelsksprogede værker, hvilket han også selv bemærker i forordet: Thomas F. Torrances *The Trinitarian Faith* (1988) og – i mindre grad – Richard Hansons *The Search for the Christian Doctrine of God* (1988). Torrances systematiske og konstruktive tilgang præger i høj grad Steenbuchs egen fremstilling, hvilket faktisk er meget sympatisk – frelse og fællesskab tages alvorligt som begreber med fortsat eksistentiel betydning.

Uomtalt – og heller ikke nævnt i litteraturlisten – er to tyske publikationer, som i både format og intention minder meget om Steenbuchs bog: Franz Dünzls *Kleine Geschichte des trinitarischen Dogmas in der alten Kirche* (2006) og Volker Henning Drecolls *Trinität* (2011). Den tyske teolog Wolfram Kinzigs engelske bog *A History of Early Christian Creeds* (2024) nævnes, men finder kun sporadisk anvendelse. Den tysksprogede litteratur skelner typisk skarpt mellem historisk-deskriptiv og systematisk-aktualiserende fremstilling, end Steenbuch gør. Han benytter heller ikke konsekvent det akademiske vokabular, som den tysksprogede tradition tilbyder. Ved at bruge begrebet neo-arianere, men undlade det parallelle begreb neo- eller ny-nikænere, kan Steenbuchs tekst give indtryk af, at den nikænske teologi fremstår mere kohærent og stabil, end den faktisk var, og dermed skjule dens historiske udvikling og interne variation.

Steenbuchs stil er gennemgående veloplagt. Læseren inddrages flere steder med et inkluderende ”vi”. Undertiden har sproget en mundtlig tone, som vidner om bogens oprindelse i foredrag. Det gælder for eksempel beskrivelsen af situationen efter koncilet i Nikæa i 325: ”Det er altså ikke, fordi den nikænske trosbekendelse rammer lige i skabet, hvad angår sproglig og teologisk præcision” (s. 55). Selvom bekendelsen i en periode blev fortrængt, konstateres det på s. 103, at den nikænske teologi efterhånden igen ”kom ind i varmen.” På s. 104 kaldes den udvidede bekendelses tunge titel, ”Den nikæno-konstantinopolitanske bekendelse”, for ”spiritusprøven”. Og på s. 144 beskrives det, hvordan Martin Luther tog afstand fra traditionelle treenighedsbegreber som ”pølsesnak”. Sådanne formuleringer er uvante i teologisk litteratur, men underholdende og pædagogiske.

Undertiden bærer de friske udtryk en vægtig teologisk pointe. Når Guds Søn omtales som en "kosmisk mellemlider", italesættes den tidlige kristne subordinationstænkning med et nyt begreb (s. 11 og 46). Bemærkningen om, at Arius læste Bibelen "uden for mange fiks-fakserier" (s. 56), peger på, at de bibelske vidnesbyrd ikke entydigt understøtter den klassiske treenighedslære. Tværtimod byggede Arius og de såkaldte "arianere" også deres teologi på Bibelens skrifter, men nåede frem til en anden forståelse af forholdet mellem Faderen og Sønnen end den, der blev ortodoks. De bibelske tekster er med andre ord ikke entydige i deres skildring af forholdet mellem Fader, Søn og Helligånd. Steenbuch har valgt ikke at behandle bibelske tekster i et særskilt kapitel. I stedet forekommer bibelcitater som allerede indfældet i den teologiske diskussion, hvilket afspejler en hermeneutik, der hviler på tradition og dogmatisk tolkning fremfor direkte bibelsk eksegese. Steenbuch peger desuden på, at konflikten mellem "arianske" og "nikænske" teologer i høj grad var en strid om metode: Arianernes "ligefremme" og "enfoldige" tilgang til teologi og bibelfortolkning stod i kontrast til nikænernes "allegoriske og åndelige" metode, som passede til tidens dannelsesidealer (s. 76).³ Steenbuch følger desuden Torrance i at understrege, at den nikænske teologi er "kirkelig" og afhænger af tradition og praksis (s. 65). Dermed fremhæves kirkens rolle som teologisk fortolkningsramme i Steenbuchs fremstilling, men hermed følger også risikoen for at tilsløre den historiske kompleksitet. I 300-tallet var det netop ikke entydigt, hvad der udgjorde den ortodokse lære eller kirke, og den klassiske treenighedslære blev i høj grad formet af en dannet elite af teologer og gennemtrumfet af bestemte kejsere. Af den grund er det til stadighed relevant at spørge, *hvilken kirke* der udformede treenighedslæren, og hvilken magt kirken havde.⁴

Problematiseringer og perspektiver

Som introducerende fremstilling går bogen naturligt på kompromis med detaljegråd og kompleksitet. Kun få steder føles den summariske stil en smule misvisende. Et eksempel er udsagnet om, at kirken i Vesten i højere grad end kirken i det østlige Romerrige holdt fast ved Den nikænske

³ I denne forbindelse henviser Steenbuch ikke til sekundærlitteratur, så jeg får det indtryk, at det er hans egen hypotese. Samtidig sætter han ordene "enfoldig" og "ligefrem" i anførselstegn, så man kunne få det indtryk, at han henviser til en tekst.

⁴ Der findes meget litteratur til dette emne, en ny kritisk-aktualiserende artikel er: Teddy Chalwe Sakupapa, "Echoes of Empire: Nicaea's Legacy and the Call to Decolonise Orthodoxy", *Religion and Theology*, 32(1-2), 2025, 11-34.

bekendelse efter koncilet i 325 (s. 57). Mere præcist kan man sige, at de trinitariske stridigheder i det 4. århundrede hovedsageligt var et østligt anliggende. Vestkirken var kun svagt repræsenteret under koncilet i Nikæa og tog først med en vis forsinkelse den nikænske bekendelse i sin udvidede form til sig.⁵

Steenbuch tydeliggør heller ikke, hvor hurtigt den nikænske teologi efter koncilet i Nikæa igen blev kritiseret og forsøgt fortrængt i den østlige del af Romerriget. De kirkepolitiske stridigheder fortsatte under hele kejser Konstantins levetid. Faktisk blev den nikænske forkæmper Athanasius selv sendt i eksil af Konstantin.⁶ I realiteten fandtes der flere former for ortodoksi i det fjerde århundrede, og midt i århundredet var det langt fra afgjort, hvilken form for kristen lære der ville danne grundlaget for kristendommens teologi – og senere for statskirken.

Klassisk treenighedslære

Steenbuch bruger betegnelsen ”klassisk treenighedslære” om den nikæno-konstantinopolitanske variant. Selvom han udtrykker, at denne lære historisk set ikke er den eneste mulige, aner man alligevel en vis teleologi i fremstillingen – som om den klassiske treenighedslære nærmest var nødvendig og den eneste logiske udvikling af det kristne trosindhold. Dette indtryk forstærkes af formuleringer som: ”det tog tid at finde frem til en teologi, der svarede til evangeliet” (s. 14); ”treenighedslæren satte ord på evangeliet” (s. 93); og ”Den nikænske og kappadokiske teologi kan ligefrem siges at være den logiske konklusion på traditionelle forestillinger om menneskets guddommeliggørelse” (s. 101). Sådanne formuleringer giver Steenbuchs fremstilling et vist apologetisk og bekendende præg, hvor Franz Dünzl i sin *Kleine Geschichte des trinitarischen Dogmas* (2006) er mere forbeholden. Dünzl spørger, om moderne troende kan genkende ”den historisk medierede åbenbaring af Gud i Kristus” i oldkirkens trinitariske formuleringer (Dünzl, s. 140). Dünzl anerkender, at både det filosofiske begrebsapparat og den politiske involvering i treenighedslærens etablering fremmedgør den fra moderne mennesker. Han mener dog samtidig, at den nikænske teologi er den bedst mulige måde at bringe det monoteistiske gudsbillede i overensstemmelse med den bibelske Gud, der på én gang er Fader, Søn og Helligånd. Herefter anerkender Dünzl, at man kun kan til-

⁵ Wolfram Kinzig, *A History of Early Christian Creeds*, Berlin, Boston: De Gruyter, 2024, 404-13, https://doi.org/10.1515/9783110318531_404-13 (besøgt 6.10.2025).

⁶ *Ibid.*, 268-69.

nærme sig en forståelse af den treenige Gud i teologi, liturgi og spiritualitet, og at den ny-nikænske forståelse af treenigheden ikke er et logisk system, der kan bevises (Dünzl, 146). Sammenlignet hermed er Steenbuchs tilgang mere systematisk konsekvent. I måden Steenbuch fremstiller treenighedslæren på, anerkender han dens logik på en næsten bekendende måde: Med afsæt i den kappadokisk-nikænske teolog fremhæver han treenighedslærens nødvendighed som teologisk forklaring på Guds frelse af mennesket. Han understreger flere gange, at treenighedslæren ikke bare er abstrakt, men har en konkret betydning (s. 78 og 126). Steenbuchs pointe er flot, men på sin vis også abstrakt, eftersom frelsen ”forklares” med den spekulative teologi om Guds indre væsen.

Relation som værenskategori

Et smukt og opbyggeligt spor i Steenbuchs fremstilling er hans fokus på Guds væsen som relationelt. Som nævnt ovenfor går Steenbuch i vid udstrækning uden om spørgsmålet om, hvorvidt den ændrede forståelse af ontologi og metafysik fra oldkirken til i dag gør den klassiske treenighedslære irrelevant. I sin beskrivelse af den kappadokiske teologi overtager han en værenstænkning, som han med henvisning til John Zizioulas betegner som ”personlighedens ontologi” (s. 73). Steenbuch antyder hermed en form for nutidig oversættelse af antikkens forståelse af Guds væsen. Inspireret af den kappadokiske teologi karakteriserer Steenbuch Guds væsen som en relationel væren, hvilket gør det muligt at tale om ”den kollektive virkelighed”, der kendetegner Gud (s. 77 og 84).

Steenbuch hæfter sig ydermere ved det ligeværd i Gud, som udtrykkes i den kappadokiske teologi, og som bør afspejles i den kirke, der tror på en sådan Gud (s. 69). Dette peger hen mod konkrete og etiske konsekvenser af kristen dogmedannelse. Steenbuch nævner, at den kappadokiske teolog Gregor af Nyssas gjorde op med slavehandlen, der var en stor del af antikens sociale verden, fordi han anså den som principiel forkert i lyset af den kristne opfattelse af Guds væsen (s. 192). Gregor af Nyssa og hans søster Makrina var nogle af de eneste før-moderne teologer, som var imod slaveri af teologiske grunde, og som gjorde op med den praksis i deres egen kon-

tekst.⁷ Her kunne man endda trække den videre konsekvens, at enhver tid må lade teologien have konsekvenser for den virkelighed, den formuleres ind i.

I kapitlet om forsoning og frelse i nikænsk og kappadokisk teologi påpeger Steenbuch, at frelsen er muliggjort af Guds relationelle væsen, fordi Gud vil fællesskab med mennesker. Athanasius citeres for at fremhæve, at Jesus døde med åbne arme, fordi mennesket har fællesskab med Gud i Kristus (s. 92). Steenbuch refererer i denne sammenhæng også til John Zizioulas' *Being as Communion* (s. 73, fodnote 158), hvilket bringer et aktualiserende ortodokst perspektiv ind i fremstillingen. Dette understøtter betoningen af fællesskab som konsekvens af Guds væsen, men det tilføjer samtidig et perspektiv, der umiddelbart er mere ortodokst end folkekirkeligt.

Kønspektiver

Et yderligere aspekt ved bogen, som jeg sætter pris på, er Steenbuchs opmærksomhed på de feminine og moderlige aspekter af Gud, som når Klemens af Alexandria kalder Ordet for både far og mor for sine børn (s. 34; se også s. 36 og 41). Hertil kommer det konsekvente udsagn, i forlængelse af Gregor af Nazianz, at Gud ikke kan indfanges af menneskelige begreber og i sig selv må tænkes kønsneutralt (s. 80–81). Det er ligeledes glædeligt, at Makrina regnes blandt de kappadokiske *fædre* (s. 85).

Jeg er dog uenig i Steenbuchs udsagn om, at det er en fordom at forstå traditionel teologi som "håbløst 'patriarkalsk'" (s. 81). Historisk set har "traditionel teologi" centreret autoritet hos mænd og marginaliseret både konkrete kvinder og den kvindelige erfaringsverden. Steenbuchs egen teologi fremstår sympatisk og uden patriarkalsk slagside, ligesom Gregor af Nazianz' og Gregor af Nyssas, men i kirkehistorien er de undtagelser snarere end reglen. Netop de kirker, vi deler den nikænske teologi med, har til dags dato kvindeundertrykkende mekanismer i hierarki og teologi. Steenbuchs fremstilling fungerer derfor som et sympatisk modbillede, præget af sans for ligeværd, som udledes af treenigheden selv.

⁷ Se for eksempel: Ilaria L. E. Ramelli, *Social Justice and the Legitimacy of Slavery: The Role of Philosophical Asceticism from Ancient Judaism to Late Antiquity*. Oxford Early Christian Studies. Oxford; New York: Oxford University Press, 2016; Maria Munkholt Christensen, "Sisters and Equals? Slavery and Hierarchies in Early Monastic Communities for Women", i: Wolfram Kinzig og Barbara Loose (red.), *Control, Coercion, and Constraint: The Role of Religion in Overcoming and Creating Structures of Dependency*, Berlin, Boston: De Gruyter, 2025, 181-204. <https://doi.org/10.1515/9783111380575-010> (besøgt: 6.10.2025).

Afslutning

Steenbuch har med *Lys af lys* skrevet en engageret og tilgængelig introduktion til treenighedslærens historie og betydning. Bogen forener historisk formidling med teologisk refleksion og lykkes med at gøre oldkirkelig teologi relevant i en moderne kontekst. *Lys af lys* viser, hvorfor læren om Gud som tre ligeværdige personer med samme væsen fortsat er vigtig for kristen teologi: Den relationelle gudsforståelse fremhæver, at Gud skaber fællesskab både i forholdet mellem Gud og mennesker og i forholdet mellem mennesker indbyrdes. Selvom bogen har et introducerende sigte, kan den med udbytte også læses af erfarne teologer.